

LESZEK KOŁAKOWSKI A DĚJINY MARXISMU

TONY JUDT

Leszek Kołakowski je filosof z Polska. Charakterizovat ho takovýmto způsobem však asi nebude zcela správné či dostatečné. Podobně jako Czesław Miłosz a před ním mnozí jiní započal Kołakowski svou intelektuální a politickou dráhu v opozici k určitým hluboce zakořeněným rysům tradiční polské kultury: klerikalismu, šovinismu a antisemitismu. Když byl v roce 1968 nucen opustit svou rodnou zemi, nemohl se do ní dlouho ani vrátit, ani tam publikovat. V letech 1968–1981 byl v Polsku na indexu zakázaných autorů a většina z jeho prací, pro něž je dnes znám, byla napsána a vydána v cizině.

V exilu žil Kołakowski převážně v Anglii, kde se stal v roce 1970 vědeckým pracovníkem na All Souls College v Oxfordu. V jednom rozhovoru loni uvedl, že je-li Británie ostrovem, pak Oxford je ostrovem v Británii, All Souls (kolej bez studentů) ostrovem v Oxfordu a Dr. Leszek Kołakowski ostrovem v rámci All Souls, „ostrovem na čtvrtou“.¹ Bylo to vlastně jediné místo pro intelektuální emigranty z Ruska a střední Evropy – za všechny uvedme Ludwiga Wittgensteina, Arthura Koestlera či Isaiaha Berlina. Leszek Kołakowski byl však jako exmarxistický katolický filosof z Polska ještě exotičtější a navzdory svému mezinárodnímu renomé ve své adoptivní zemi z velké části neznámý a nepochopitelný i podceňovaný.

Všude jinde je slavný. Jako mnoho středoevropských učenců své generace je i Kołakowski jazykově dobře vybavený – ovládá ruštinu, francouzštinu a němčinu stejně dobře jako rodnou polštinu a adoptovanou angličtinu a obdržel spoustu poct a ocenění, zvláště v Itálii, Německu a Francii. Ve Spojených státech, kde učil mnoho let v Komisi pro sociální myšlení na Chicagské univerzi-

tě, se jeho práce vždy velkoryse oceňovala, což vyvrcholilo v roce 2003, kdy ho Kongresová knihovna vyznamenala první Klugeho cenou – udělovanou za celoživotní dílo v těch oborech (především v humanitních vědách), které nemají svou Nobelovu cenu. Avšak Kołakowski, který nejednou prohlásil, že nejvíce doma se cítí v Paříži, není o nic víc Američan než Angličan. Nejvhodnější by snad bylo pokládat ho za posledního význačného občana Republiky vzdělanců dvacátého století.

Ve většině zemí, které ho přijaly, je Leszek Kołakowski nejznámější (a někde znám jediné) díky své pozoruhodné třídílné historii marxismu nazvané *Hlavní proudy marxismu*. Toto dílo vyšlo nejdříve v roce 1976 (v Paříži) v polštině, pak o dva roky později v Anglii v nakladatelství Oxford University Press a nyní ho v jednosvazkovém vydání přetiskuje nakladatelství Norton ve Spojených státech.² Nepochybně je to tak dobře. *Hlavní proudy* jsou monumentem moderní humanistické vědy. V jejich prvořadém postavení mezi Kołakowského díly je však určitá paradoxnost, neboť autor

zdaleka není jen pouhý „marxolog“. Je to filosof, historik filosofie a katolický myslitel. Léta strávil studiem raně moderních křesťanských sekt a herezí a po většinu posledního čtvrtstoletí se věnoval historii evropského náboženství a filosofie a něčemu, co by se dalo nejlépe charakterizovat jako filosoficko-teologické spekulace.³

Kołakowského „marxistické“ období, v němž si získal postavení nejsubtilnějšího marxistického filosofa své generace v poválečném Polsku, až do jeho odchodu v roce 1968, bylo ve skutečnosti zcela krátké. A po většinu té doby byl disidentem: už v roce 1954, kdy mu bylo dvacet sedm let, byl obviněn z „odchýlení se od marxisticko-leninské ideologie“. Roku 1966 k desátému výročí „polského října“ přednesl na Varšavské univerzitě slavnou kritickou přednášku a stranický vůdce Władysław Gomułka ho oficiálně pokáral jako „hlavního ideologa takzvaného revizionistického hnutí“. Když pak Kołakowského vypudili z jeho univerzitního místa, bylo to proto, že „formoval názory mládeže způsobem protikladným k oficiální tendenci země“. V době, kdy odjel na západ, už marxistou nebyl (což zmátlo, jak uvidíme, některé z jeho obdivovatelů); o několik let později, když psal nejdůležitější knihu o marxismu v posledním půlstoletí, už – jak to elegantně vyjádřil jiný polský vědec – „o tento předmět ztrácel zájem“.⁴

Hlavní proudy marxismu

Tato trajektorie nám pomáhá vysvětlit zvláštní charakteristiky díla *Hlavní proudy marxismu*. První díl „Zakladatelé“ je

uspořádán konvenčně jako historie idejí: od křesťanských počátků v dialektice a dějinách spásy přes německou romantickou filosofii a její vliv na mladého Karla Marxe k zralým pracím Marxe a jeho přítele Friedricha Engelse. Druhý díl je objeveně (a domnívám se, že nikoli ironicky) nazván „Zlatý věk“. Vypráví historii od Druhé internacionály, založené roku 1889, k ruské revoluci v roce 1917. Také zde se Kořakowski soustředí především na ideje a diskuse, které na vysoké úrovni vedla pozoruhodná generace evropských radikálních myslitelů.

Náležitě jsou zde prezentováni vedoucí marxisté té doby – Karl Kautsky, Rosa Luxemburgová, Eduard Bernstein, Jean Jaurès a V. I. Lenin –, jimž je každému věnována samostatná kapitola, která s udivující hospodárností a jasností shrnuje jejich hlavní myšlenky a místo v historii. Avšak ještě zajímavější jsou kapitoly o osobnostech, které v podobných obecných popisech nejsou příliš zvýrazňovány. Vedle italského filosofa Antonio Labrioly jsou to Poláci Ludwik Krzywicki, Kazimierz Kelles-Krauz a Stanisław Brzozowski a „austromarxisté“ Max Adler, Otto Bauer a Rudolf Hilferding. Relativní početnost Poláků v Kořakowského popisu marxismu je nepochybně zčásti dána lokální perspektivou a snahou o určitou kompenzaci za minulé přehlížení. Avšak stejně jako austromarxisté (kterým je věnována jedna z nejdelších kapitol v celé knize) i tito Poláci představují vždy aktuální připomínku intelektuálního bohatství střední Evropy z období fin de siècle, které bylo zapomenuto a pak vymazáno z historie, kterou vyprávěli hlavně Němci a Rusové.⁵

Třetí díl *Hlavních proudů* – část, která se zabývá tím, co se mnoha čtenářům vybaví při slově „marxismus“, tj. historií sovětského komunismu a západního marxistického myšlení po roce 1917 – je nepokrytě označena „Zhroutení“. Skoro polovina tohoto dílu je věnována sovětskému marxismu od Stalina po Trockého; zbytek pojednává o rozmanitých teoretických dvacátého století z jiných zemí. Několik z nich, zejména Antonio Gramsci a György Lukács, je pro badatele z oblasti sociálního myšlení dvacátého století stále podnětných. Jiní jako Ernst Bloch a Karl Korsch (Lukácsův německý sou-

časník) mají spíše jen jakousi antikvářskou přitažlivost. Někteří, například Lucien Goldmann a Herbert Marcuse, jsou dnes ještě méně zajímaví než v sedmdesátých letech, kdy je Kořakowski odbyl na několika stránkách.

Kniha končí esejem o „Vývoji marxismu od Stalinovy smrti“, v němž Kořakowski krátce prochází svou vlastní „revizionistickou“ minulost, aby přikročil v tónu téměř nelitostného opovržení k zaznamenání přechodných mód té doby, od vrcholně hloupé Sartrovovy *Critique de la raison dialectique* (Kritiky dialektického rozumu) a jeho „zbytečných neologismů“ k Mao Ce Tungovi, „rolnickému marxismu“ a jeho nezodpovědným západním obdivovatelům. Čtenáři této části jsou v původní předmluvě k třetímu dílu předem varováni: budou se snad domnívat, že materiál, jímž se zabývá poslední kapitola, „by se měl rozšířit do čtvrtého svazku“, ale autor dospěl k závěru, že „tento předmět si opravdu nezaslouží pojednání v takové délce“. Stojí za to zde poznamenat, že zatímco první dva svazky *Hlavních proudů* vyšly ve Francii už v roce 1987, třetí a závěrečný svazek Kořakowského díla tam stále ještě publikován nebyl.

V krátkém článku je zcela nemožné vyjádřit ohromný rozsah Kořakowského historie marxistické doktríny. Zcela jistě nebude překonána: Kdo kdy opět bude tolik znát – nebo mít takový zájem –, aby šel hlouběji pod tento základ vybudovaný z takových detailů a s takovou analytickou vytržeností? *Hlavní proudy marxismu* nejsou historií socialismu; jejich autor věnuje jen letmou pozornost politickým kontextům a sociálním organizacím. Je to neskrývané vyprávění o idejích, jakýsi bildungsroman o vzestupu a pádu kdysi mocné rodiny teorií a teoretiků, spřízněných ve skeptickém, iluzí zbaveném starém věku jedním z jejich posledních žijících dětí.

Podstata marxismu

Kořakowského teorie, která prostupuje 1200 stránek výkladu, je přímočará a nedvojznačná. Marxismus by se podle jeho názoru měl brát vážně: nikoli pro jeho tvrzení o třídním boji (které byly někdy

pravdivé, ale nikdy nové); nikoli pro jeho příslib nevyhnutelného zhroutení kapitalismu a proletariátem vedeného přechodu k socialismu (což byla zcela mylná předpověď); ale protože marxismus přináší jedinečnou – a opravdu originální – směs prométeovské romantické iluze a nekompromisního historického determinismu.

Přitažlivost takto chápaného marxismu je zcela zřejmá. Nabízí vysvětlení, jak svět funguje – ekonomickou analýzu kapitalismu a sociálních třídních vztahů. A navrhuje způsob, jak by fungovat měl – etiku lidských vztahů, která je podána v Marxových mladých idealistických spekulacích (a v tom, jak Marxe interpretuje György Lukács, s nímž se Kořakowski přes všechno opovržení k Lukáčsově kompromisní kariéře z velké části shoduje⁶). A vytyčuje nevyvratitelné základy pro víru, že věci v budoucnosti takto fungovat budou, v podobě souboru tvrzení o historické nutnosti, které z jeho (a Engelsonových) prací odvodili Marxovi ruští žáci. Tato kombinace ekonomického popisu, morálního předpisu a politické předpovědi se ukázala jako velice svůdná – a užitečná. Jak podotýká Kořakowski, Marx stále stojí za čtení – kdyby jen proto, aby nám pomohl porozumět naproste univerzálnosti jeho teorií, pokud jsou jinými využívány k ospravedlnění politických systémů, kterým daly vzniknout.⁷

Pokud jde o spojení mezi marxismem a komunismem – které se statečně pokoušely tři generace západních marxistů minimalizovat, a „zachránit“ tak Marxe před „překroucením“ v rukou Stalina (a Lenina) –, má Kořakowski jasno. Je jisté, že Marx byl německý autor žijící ve viktoriánském Londýně.⁸ Stežít ho lze činit v jakémkoli rozumném smyslu odpovědným za ruskou nebo čínskou historii. Desetiletí trávající snahy marxistických puristů stanovit opravdové záměry zakladatelů a zjistit, co by si Marx a Engels mysleli o budoucích nepravostech spáchaných jejich jménem, jsou tak poněkud nadbytečné stejně jako bezvýsledné – i když tento opakovaný důraz na cestu zpět k pravdě posvátných textů ilustruje sektářský rozměr marxismu, kterému věnuje Kořakowski zvláštní pozornost.

Marxismus jakožto doktrínu nicméně nelze oddělit od historie politických hnutí

a systémů, k nimž vedl. V Marxově a Engelsově uvažování je reálné deterministické jádro: tvrzení, že „v podstatě“ jsou věci tak, jak být musejí, z důvodů, které se nakonec vymykají lidské moci. Toto přesvědčení se zrodilo z Marxovy snahy obrátit starého Hegela „z hlavy na nohy“ a do srdce historického vysvětlení vložit nezměnitelné materiální příčiny (třídní boj, zákony kapitalistického vývoje). Na tento vhodný epistemologický základ pak Plechanov, Lenin a jejich dědicové postavili celou budovu historické „nutnosti“ a doprovodnou mašinérii donucení.

S výsledným komunistickým zřízením je navíc úzce spojena jiná intuice mladého Marxe – že proletariát má privilegovaný vhléd do konečných záměrů Historie díky své zvláštní roli, jakožto vykořisťované třídy, jejíž osvobození bude znamením osvobození celého lidstva. Zájmy proletariátu jsou ale podřízeny diktátorské straně, která tvrdí, že je jeho ztělesněním. Síla těchto logických řetězců svazuje marxistickou analýzu

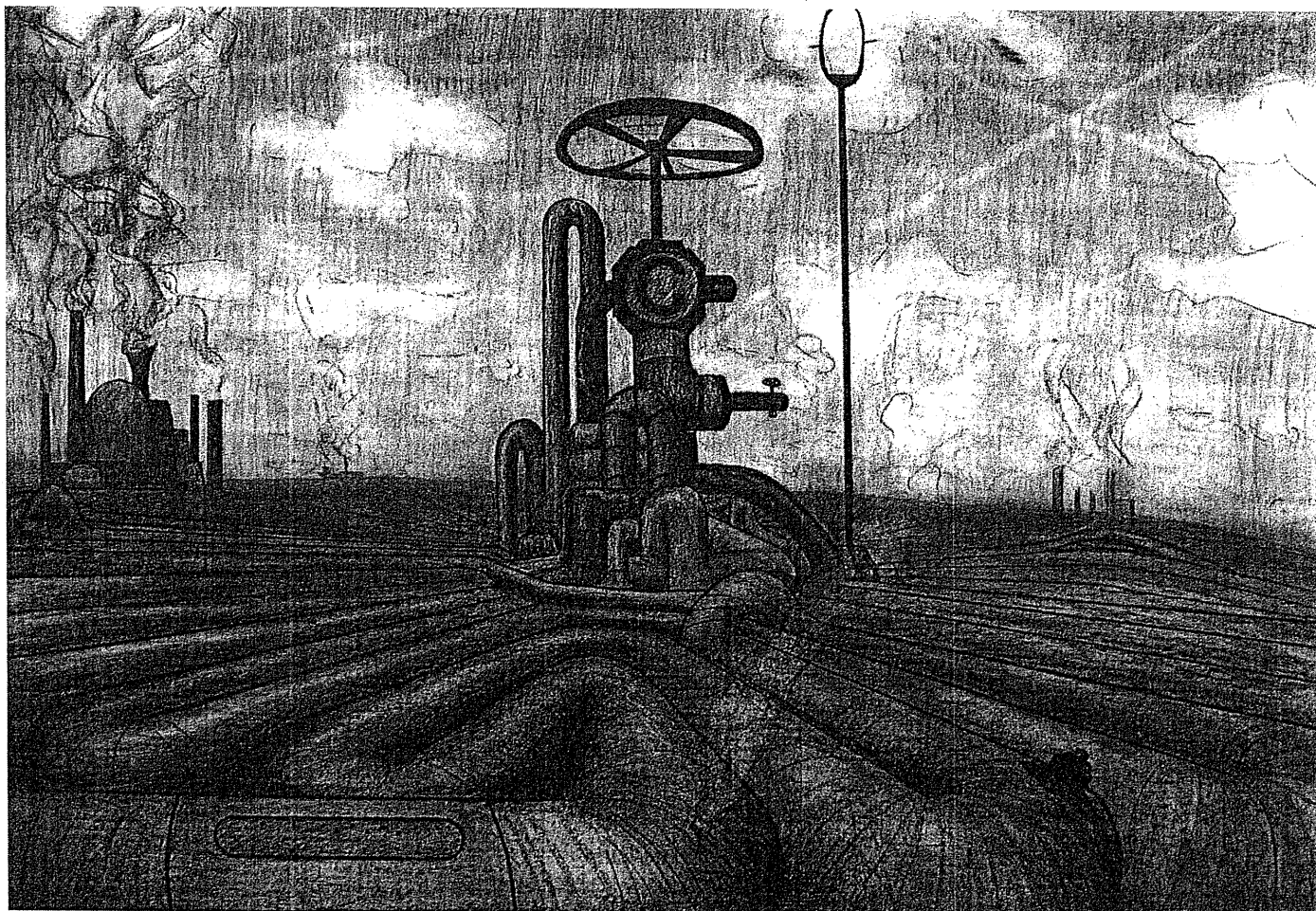
s komunistickou tyraní a potvrzuje ji mnoho komentátorů a kritiků – od Rosy Luxemburgové po Michaila Bakunina –, kteří předjímalí komunistický totalitarismus a varovali před ním už dlouho před tím, než se Lenin dostal blízko konečnému řešení. Marxismus se samozřejmě mohl vydat jinými směry – a mohl se rovněž nikam nevydat. Avšak „leninistická verze marxismu, i když nebyla jediná možná, byla zcela přijatelná“.⁹

Jisté je, že ani Marx, ani teoretikové, kteří ho následovali, nepředvídali, že doktrína, která hlásala svržení kapitalismu průmyslovým proletariátem, získá moc v zaostalé a převážně zemědělské společnosti, a ani by to nechtěli. Pro Kołakowského však tento paradox pouze zdůrazňuje sílu marxismu jako systému víry. Kdyby Lenin a jeho stoupenci nepočítali s nevyhnutelnou nutností úspěchu (která pak retroaktivně v teorii ospravedlňovali), jejich voluntaristický podnik by nikdy neměl naději na realizaci. Ani by nebyl tak přesvědčivým prototypem

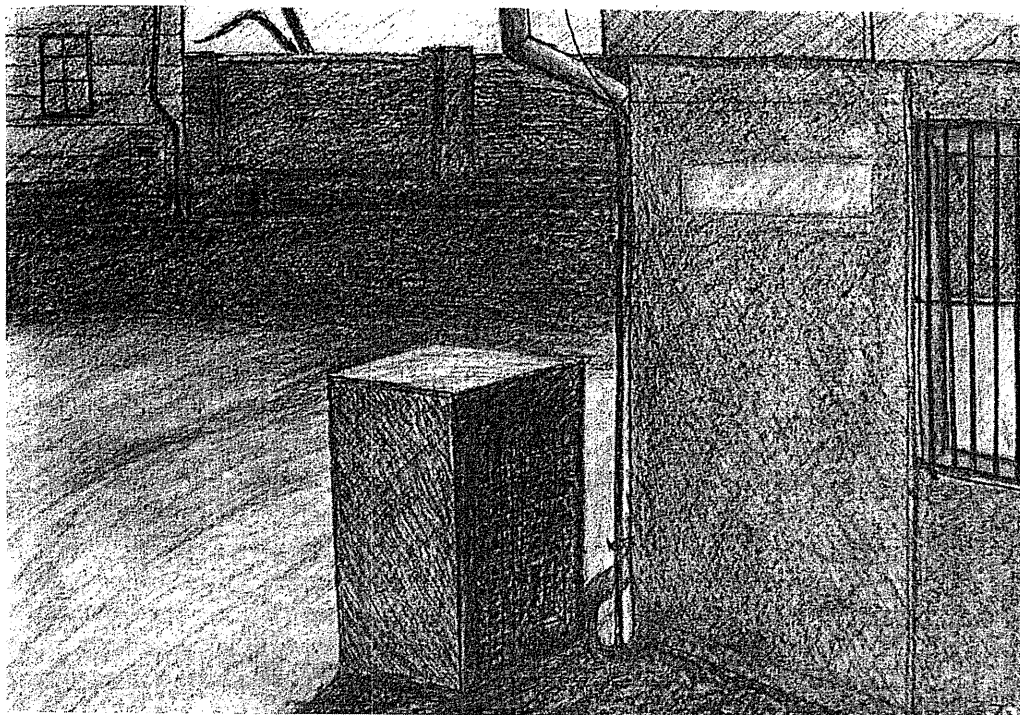
pro milióny vnějších obdivovatelů. Změnit oportunistický převrat, urychlený německou vládou, která nechala přepravit Lenina v zapečetěném vlaku do Ruska, v „nevyhnutelnou“ revoluci vyžadovalo nejen taktického géna, ale také velkou dávku ideologické víry. Kołakowski má jistě pravdu: politický marxismus je především světským náboženstvím.

Marxismus jako náboženství a všeobsažná teorie

Hlavní proudy marxismu nejsou jen skvělým pojednáním o marxismu, i když zdaleka nejambicióznějším.¹⁰ Odlišuje je i Kołakowského polská perspektiva. Ta snad vysvětluje i důraz na marxismus jako eschatologii – „moderní variantu apokalyptických očekávání, které se nepřetržitě táhnou evropskou historií“. A ta opravňuje k nekompromisně morálnímu, dokonce náboženskému chápání historie dvacátého století: „Dábel je sou-

Ján Petrovič: Roury

Ján Petrovič: Uhlík 1

částí naši zkušenosti. Naše generace toho viděla už dost, aby toto poselství brala velmi vážně. Zlo, tvrdím, není náhodné, není to absence či deformace nebo rozvrácení ctnosti (nebo čehokoli, co si můžeme představit jako jeho protiklad), ale tvrdý a nenapravitelný fakt.¹¹ Žádný západní komentátor marxismu, jakkoli kritický, nikdy nic podobného nenapsal.

Koľakowski však píše jako někdo, kdo žil nejen uvnitř marxismu, ale i v komunismu. Podává svědectví o transformaci marxismu z intelektuální teorie do politického způsobu života. Marxismus takto pozorovaný a zakoušený zevnitř lze stěží odlišit od komunismu – který byl konec konců nejen jeho nejdůležitějším, ale i jediným praktickým důsledkem. A každodenní využívání marxistických kategorií pro obyčejné účely v potlačování svobody – což byla jejich primární užitá hodnota pro komunisty u moci – časem ubírala půvabu i teorii samotné.

Na tuto cynickou aplikaci dialektiky při pokřívání myšlení a kročení těl západní badatelé zabývající se marxismem, obvykle zapomínali a překrývali ji úvahami o minulých ideálech a budoucích vyhlídkách. Nepohodlné zprávy ze sovětské přítomnosti je nevzrušovaly, a zvláště ne, když je předávaly oběti a očítí svědkové.¹² Koľakowského střety s takovými lidmi nepochybně vysvětlují jeho opovržení

v většině „západního“ marxismu a jeho pokrokovým akolytům: „Jednou z příčin popularity marxismu mezi vzdělanými lidmi byla skutečnost, že ve své zjednodušené formě byl velmi snadný; dokonce i [sic] Sartre si všiml, že marxisté jsou líní... [Marxismus byl] nástrojem, který umožňoval zvládnout veškerou historii a ekonomii, aniž by je člověk skutečně studoval.“¹³

Jeden z těchto střetů dal vznik trpkému názvu eseje v nově publikovaném sborníku Koľakowského prací. Roku 1973 zveřejnil anglický historik E. P. Thompson v časopise *Social Register* „Otevřený dopis Leszkovi Koľakowskému“, v němž dřívějšího marxistu obviňoval, že zklamal své západní obdivovatele, když se zřekl revizionistického komunismu svého mládí. V „Otevřeném dopise“ byl Thompson tím nejhorším mravokárcem – mnohomluvný (dopis měl sto stránek tištěného textu), povýšenecký a pokrytecký. V nabubřelém a demagogickém stylu, s pozorností upřenou na své zbožňující obecenstvo třepe Thompson svým rétorickým prstem na Koľakowského a napomíná ho za odpadlictví: „Oba jsme byli v roce 1956 hlasem komunistického revizionismu... Oba jsme přešli od frontální kritiky stalinismu na pozici marxistického revizionismu... Byl čas, kdy ty a věci, za nimiž jsi stál, byly

přítomny v našich nejniternejších myšlenkách.“ Jak se odvažujete, ptal se Thompson z bezpečí svého pohodlného sídla ve střední Anglii, zrazovat nás předáváním nepřijemných zkušeností v komunistickém Polsku a překážet tak v pohledu na náš společný marxistický ideál?

Koľakowského odpověď, „Mé opravené názory na vše“ je snad nejdokonaleji provedená demolice v historii politické argumentace: kdo ji četl, už nikdy nebude brát E. P. Thompsona vážně. Tato esej je vysvětlením (a charakteristickým dokladem) ohromné morální propasti, která se otevřela mezi „východními“ a „západními“ intelektuály kvůli historii a zkušenosti

komunismu a která s námi zůstává dodnes. Koľakowski nemilosrdně rozebírá Thompsonovy horlivé sobecké snahy zachránit socialismus před chybami marxismu, zachránit marxismus před selháními komunismu a zachránit komunismus před vlastními zločiny: vše ve jménu ideálu, údajně se zakládajícího na „materialistické“ realitě – ale jehož věrohodnost závisí na tom, zda zůstane neposkvřněn zkušeností reálného světa nebo lidských selhání. „Říkáte,“ napsal Koľakowski Thompsonovi, „že myslet z hlediska ‚systému‘ přináší vynikající výsledky. Jsem si zcela jist, že nejen výborné, ale přímo zázračné; prostě to jednou ranou vyřeší všechny problémy lidstva.“

Jednorázové vyřešení všech problémů lidstva; nalezení všeobsažné teorie, která umí zároveň vysvětlit přítomnost a zaručit budoucnost; útek k berlíče intelektuálních či historických „systémů“, která pomáhá zdolat znepokojující složitosti a protiklady reálné zkušenosti; záchrana „čistého“ semena ideje či ideálu před jeho shnilým ovocem: takovéto myšlenkové zkratky mají věčné kouzlo a jistě nejsou monopolem marxistů (nebo vlastně levice). Ale je tu pochopitelné pokušení odmítnout alespoň marxistickou variantu takových lidských hloupostí: ve sporech mezi názory bývalých komunistů zbavených iluzí, jako je Koľakowski,

a pokryteckým provincialismem „západních“ marxistů jako Thompson, nemluvě už o verdiktu historie samé, se toto téma, zdá se, vyčerpává samo od sebe.

Přitažlivost marxismu

Možná, že ano. Avšak než poručíme podivnou historii vzestupu a pádu marxismu rychle se vzdalující a nadále nedůležitě minulosti, měli bychom si dobře připomenout pozoruhodnou sílu stisku, jímž marxismus uchopil imaginaci dvacátého století. Karl Marx mohl být falešným prorokem a jeho neúspěšnější žáci klikou tyranů, ale marxistické myšlení a socialistický projekt měly nepřekonatelný vliv na některé z nejlepších mozků uplynulého století. Dokonce i v těch zemích, které padly za obět komunistické vlády, je intelektuální a kulturní historie tohoto období neoddelitelně spojena s magnetickou přitažlivostí marxistických idejí a jejich revolučních příslibů. V té či oné době by mnoho nejzajímavějších myslitelů bez váhání podepsalo chvalozpěv Maurice Merleau-Pontyho: „Marxismus není jen tak nějaká filosofie historie, je to ta pravá historie filosofie a vzdát se jí znamená vykopat hrob Rozumu v historii. Potom by nemohly být už žádné sny či dobrodružství.“¹⁴

Marxismus je tak nerozpletně provázán s intelektuální historií moderního světa. Ignorovat nebo odmítat to by znamenalo svévolně dezinterpretovat nedávnou minulost. Exkomunisté a dřívější marxisté – François Furet, Sidney Hook, Arthur Koestler, Leszek Kołakowski, Wolfgang Leonhardt, Jorge Semprun, Victor Serge, Ignazio Silone, Boris Souvarine, Manès Sperber, Alexander Wat a desítky dalších – napsali některé z nejlepších úvah o intelektuálním a politickém životě ve dvacátém století. I celoživotní antikomunista Raymond Aron se nerozpakoval přiznat zájem o „sekulární náboženství“ marxismu (až k bodu, kdy jeho touha ho porazit přerostla v jakýsi druh proměněného antiklerikalismu). A je příznačné, že liberál Aron je zvláště hrdý na to, že je sečtější v Marxovi a marxismu než mnoho samozvaných „marxistů“, kteří byli jeho současníky.¹⁵

Jak ukazuje příklad naprosto nezávislého Arona, přitažlivost marxismu sahá daleko za dobře známý příběh – od starověkého Říma po současný Washington – pisálků a pochlebníků ve službách despotů. Existují tři důvody, proč marxismus trval tak dlouho a působil tak přitažlivě i na ty nejlepší a nejbystřejší. V prvé řadě měl marxismus velkou ideu. Na ty, kdo pracovali s idejemi, právě tak jako na Marxe samotného, působila už pouhá jeho epistemologická troufalost – jeho prométeovský závazek porozumět *všemu* a vysvětlit to. Jakmile navíc nahradíte proletariát stranou, která slibuje myslet v jeho zastoupení, vytvoříte jakéhosi kolektivního organického intelektuála (ve smyslu Gramsciho), který aspiruje nejen na to, že bude mluvit za revoluční třídu, ale stejně tak že nahradí starou vládnoucí třídu. V takovém světě nejsou ideje pouze instrumentální: vykonávají jakýsi druh institucionální kontroly. Jsou využívány k přepisu reality podle schválených linií. Ideje jsou Kołakowského slovy „respiračním systémem“ komunismu (což ho mimochodem odlišuje od jinak podobných tyranů fašistického původu, které nemají srovnatelnou potřebu inteligentně znějících dogmatických fikcí). Za takových okolností intelektuálové – komunističtí intelektuálové – nejsou už omezení povinností říkat moci pravdu. Oni *mají* moc – či přinejmenším, slovy jednoho maďarského popisu tohoto procesu, jsou na cestě k moci. A to je opojná představa.¹⁶

Druhým zdrojem přitažlivosti marxismu je to, že Marx a jeho komunistické potomstvo nebyli historickou úchylkou, genetickou chybou Klió. Marxistický projekt podobně jako starší socialistický sen, který nahradil a pohltit, byl jedním vláknem ve velkém pokrokovém vyprávění naší doby: s klasickým liberalismem, svým protichůdným historickým dvojčetem, sdílí jeho narativní optimistický a racionalistický popis moderní společnosti a jejích možností. Typicky marxistickému triku – tvrzení, že dobrá společnost, která přijde, bude beztřídní, postkapitalistický produkt ekonomického pokroku a sociální revoluce – v roce 1920 už stěžil kdo věřil. Ale sociální hnutí, odvíjející se z původního marxovského analytického impulsu, po mnoho desetiletí nepřestávala mluvit a chovat se

tak, jako by stále věřila v tento transformační projekt.

Uvedme příklad: Německá sociálně demokratická strana prakticky odvrhla revoluci už před první světovou válkou; ale až v roce 1959 na sjezdu v Bad Godesbergu oficiálně zrušila hypotéku marxistické teorie, která ležela na jejím jazyku a oficiálních cílech. V letech, co mezitím uplynuly, a vlastně ještě nějakou dobu potom, němečtí sociální demokraté – stejně jako britští labouristé, italská socialisté a mnoho dalších – neustále hovořili a psali o třídním konfliktu, boji proti kapitalismu a tak dále: jako kdyby bez ohledu na svou umírněnou a reformistickou praxi stále prožívali velké romantické vyprávění marxismu. Zcela seriózní francouzští socialističtí politikové – kteří by se sami za „marxisty“, a tím méně za „komunisty“ neoznačili – až do května 1981, kdy byl zvolen prezidentem François Mitterand, vzrušeně mluvili o revoluční „grand soir“ a nastávajícím přechodu k socialismu, jako by se ocitli zpět v roce 1936, nebo dokonce 1848.

Marxismus, krátce řečeno, byl hlubinnou „strukturou“ většiny pokrokové politiky. Marxistický jazyk nebo jazyk parazitující na marxistických kategoriích dával formu a implicitní soudržnost mnoha druhům moderního politického protestu: od sociální demokracie k radikálnímu feminismu. V tomto smyslu měl Merleau-Ponty pravdu: ztráta marxismu jakožto způsobu kritického vztahování k současné realitě musí zanechat prázdný prostor. S marxismem přišly nejen dysfunkční komunistické režimy a jejich oklamání zahraniční apologetové, ale také celkové schéma předpokladů, kategorií a explanací vytvořené za minulých 150 let, o němž jsme si zvykli uvažovat jako o „levici“. Každý, kdo pozoroval zmatky politické levice v Severní Americe nebo Evropě za posledních dvacet let a zeptal se sám sebe „Koho zastupuje? Co chce?“, tomu bude rozumět.

Morální přesvědčivost marxismu

Existuje však ještě třetí důvod, proč byl marxismus přitažlivý, a ti, kdo v posledních letech byli rychle se vrhnout na

jeho mrtvolu a provolat „konec Historie“ nebo konečné vítězství míru demokracie a volného trhu, by se nad ním měli moudře zamyslet. Byly-li generace inteligentních mužů a žen v dobré víře ochotny spojit svůj osud s komunistickým projektem, nebylo to jen proto, že byly svedeny do ideologické strnulosti svůdnou pohádkou o revoluci a vykoupení. Bylo to proto, že byly neodolatelně přitahovány k základnímu etickému poselství: silou ideje a hnutí nekompromisně oddaných reprezentací a obraně zájmů ubožáků země. V každém případě je nejsilnějším doporučením marxismu něco, co jeden z Marxových životopisců nazval „morální opravdovostí Marxova přesvědčení, že osud našeho světa jako celku je svázán se situací těch nejchudších a nejméně zvýhodněných členů“.¹⁷

Marxismus byl, jak otevřeně připustil jeden z jeho roztrpčených kritiků, polský historik Andrzej Walicki, „nejvlivnější reakcí na početné chyby kapitalistických společností a liberální tradice“. Jestliže v poslední třetině dvacátého století ztratil marxismus svou oblibu, bylo to do velké míry proto, že se nejhorší nedostatky kapitalismu zdály být překonány. Liberální tradice – díky neočekávanému úspěchu v přizpůsobování se výzvám krize a války a vybavení západních demokracií stabilizujícími institucemi Nového úřadu a sociálního státu – slavila viditelný triumf nad svými antidemokratickými kritiky z levice i z pravice. Politická doktrína, která byla naprosto vhodná k vysvětlení a využití krizí a nespravedlností jiné doby, se nyní zdála mimo hru.

Dnes se však věci opět mění. To, co Marxovi současníci v devatenáctém století nazývali „sociální otázkou“ – jak se vypořádat s obrovskými rozdíly v bohatství a chudobě a hanebnou nerovností, pokud jde o zdraví, vzdělání a příležitosti, a jak je překonat –, bylo možná na Západě vyřešeno (i když propast mezi bohatými a chudými, která se kdysi zdála stabilně zmenšovat, se nyní po několik let v Británii a především ve Spojených státech opět rozevírá). Ale sociální otázka se nyní prudce vrací zpět do mezinárodní agendy. Co se jeví prosperujícím lidem jako celosvětový ekonomický růst a otevírání národních a mezinárodních trhů investicím a obchodu, je stále více s odporem poci-

ťováno miliony jiných jako redistribuce globálního bohatství ve prospěch hrstky korporací a vlastníků kapitálu.

Respektovaní kritici v posledních letech oprášili radikální jazyk devatenáctého století a použili ho se znepokojivým úspěchem na sociální vztahy v jednadřicátém století. Sotva musí být člověk marxistou, aby poznal, že to, co Marx a jiní nazval „rezervní armádou pracovních sil“ se nyní znovu vynořuje nejen v postranních uličkách evropských průmyslových měst, ale celosvětově. Tím, že snižuje náklady na práci – kvůli hrozbě propouštění, přemístění továrny nebo odlivu investic¹⁸ – pomáhá tento rezervoár levných dělníků udržet zisky a podporuje růst: právě tak jako v průmyslové Evropě v devatenáctém století, přinejmenším dokud organizované odbory masové strany práce nebyly dost silné, aby prosadily zvýšení mezd, progresivní zdanění a rozhodný posun v rovnováze politické moci ve dvacátém století – čímž zhatily revoluční předpovědi jejich vlastních vůdců.

Zkrátka se zdá, že svět vstupuje do nového cyklu, který znali naši předkové v devatenáctém století a s nímž my na Západě nemáme žádnou nedávnou zkušenost. V nastávajících letech, jak budou růst viditelné nerovnosti bohatství a přioští se boje o podmínky obchodu, rozmístění zaměstnanosti a kontrolu nad vzácnými přírodními zdroji, budeme pravděpodobně slyšet stále častěji o nerovnosti, nespravedlnosti a vykořisťování – doma, ale zvláště za hranicemi. A jak budeme ztrácet z dohledu komunismus (ve východní Evropě už musí mít člověk třicet pět let, aby měl z dospělosti vzpomínku na komunistický režim), morální přitažlivost některých renovovaných verzí marxismu bude pravděpodobně narůstat.

Pokud to vypadá bláznivě, vzpomeňme si: přitažlivost té či oné verze marxismu pro intelektuály a radikální politiky například v Latinské Americe nebo na Středním Východě ve skutečnosti nikdy nezmizela; a tak jako si přijatelné pojetí lokálně zakoušeného marxismu na takových místech uchovalo mnoho ze své přitažlivosti, právě tak ji má pro současné antiglobalizátory kdekoli jinde. Ti vidí v napětích a chybách dnešní mezinárodní kapitalistické ekonomiky přesně stejné

nespravedlnosti a příležitosti, které vedly pozorovatele první ekonomické „globalizace“ v osmdesátých letech dvacátého století k aplikaci Marxovy kritiky kapitalismu na nové teorie „imperialismu“.

A protože nikdo jiný nemá nic příliš přesvědčivého, co by nabídl jako strategii pro nápravu nerovností moderního kapitalismu, je toto pole zase jednou ponecháno těm, kdo vyprávějí nejpěknější příběh a nabízejí nejhrozivější doporučení. Připomeňme si Heiny proročké poznámky o Marxovi a jeho přátelích, pronesené uprostřed devatenáctého století, v letech viktoriánského růstu a prosperity: „Tito revoluční doktoři a jejich nelítostně odhodlaní žáci jsou jedinými lidmi v Německu, kteří mají nějakou jiskru; a jim, obávám se, bude patřit budoucnost.“¹⁹

Budoucnost marxismu

Nevím, zda budoucnost radikální politiky bude patřit nové generaci marxistů, která bude nedotčená zločiny a omyly svých komunistických předchůdců (a snad si jich ani nebude vědoma). Doufám, že nikoli, ale nechtěl bych se sázet. Jacques Attali, někdejší poradce prezidenta Mitteranda, loni vydal rozsáhlou, chvatně napsanou knihu o Karlu Marxovi.²⁰ Tvrdí v ní, že pád Sovětského svazu osvobodil Marxe od jeho dědiců a nám umožnil vidět v něm prozíravého proroka kapitalismu, který předjímal současná dilemata, zejména globální nerovnosti zapříčiněné neomezenou konkurencí. Attaliho kniha se dobře prodávala a o jeho názorech se široce diskutovalo nejen ve Francii, ale také v Británii (kde v roce 2005 posluchači rádia BBC zvolili Karla Marxe „největším filosofem všech dob“²¹).

Mohli bychom samozřejmě odpovědět Attalimu jako Kořakovski odpověděl Thompsonovi na analogické tvrzení, že dobré ideje komunismu mají být chráněny před skutečnými komplikacemi: „Už mnoho let jsem od pokusů vylepšit, obnovit, vyčistit či opravit komunistickou ideu nic neočekával. Bohužel, je to ubohá idea. Poznal jsem to, Edwarde. Ta umrlčí lebka se nikdy znovu neusměje.“ Jacques Attali je však na rozdíl od Edwarde

da Thompsona a nedávno se vynořivšího Antonia Negriho člověk s ostrým politickým smyslem, citlivě vystihující změny v náladě doby. Domnívá-li se, že lebka se opět usměje, že skomírající systém explanací je zralý pro oživení – kdyby jen jako kontrapunkt k znepokojující přílišné sebedůvěře současných stoupců volného trhu na pravici –, pak se asi nebude zcela mýlit. A určitě není sám.

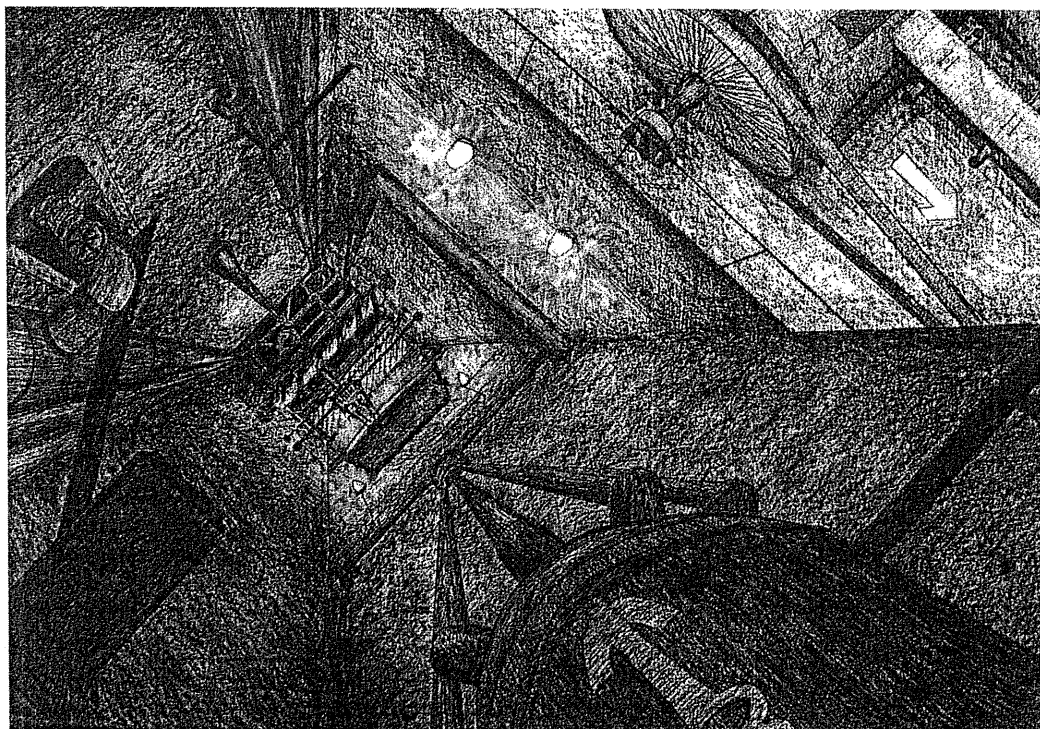
V prvních letech tohoto nového století tak musíme čelit dvěma protikladným, a přesto kuriózně podobným představám. První představa, která je nejznámější Američanům, ale komentátoři, policí a experti ji nabízejí v každé rozvinuté zemi, je hladké a pokojné trvání dnešního politického konsensu – nemajícího žádnou jasnou alternativu –, který je podmínkou každé dobře řízené moderní demokracie a bude pokračovat navěky; že ti, kdo tomu oponují, jsou buď špatně informovaní, nebo zlovolní, ale v každém případě jsou odsouzeni k bezvýznamnosti. Druhá představa je víra, že marxismus má intelektuální a politickou budoucnost; nejen navzdory zhroucení komunismu, ale právě pro ně. Tato obnovená víra v marxismus – přinejmenším jako analytický nástroj, ne-li jako politickou předpověď –, která se dosud nacházela pouze na mezinárodní „periferii“ a na okrajích akademického světa, je nyní opět, z větší části z nedostatku konkurence, společnou měnou mezinárodních protestních hnutí.

Podobnost tu samozřejmě spočívá v obecné neschopnosti poučit se z minulosti – a v jejich symbiotické vzájemné závislosti, neboť právě krátkozrakost první propůjčuje falešnou věrohodnost argumentům druhé. Ti, kdo slaví triumf trhu a ústup státu, kdo by po nás chtěli, abychom oslavovali neregulovaný prostor pro ekonomickou iniciativu v dnešním „jednotném“ světě, zapominají, co se stalo minule, když jsme se chovali tímto způsobem. Čeká je těžký otřes (i když, je-li minulost spolehlivým vodítkem, pravděpodobně na

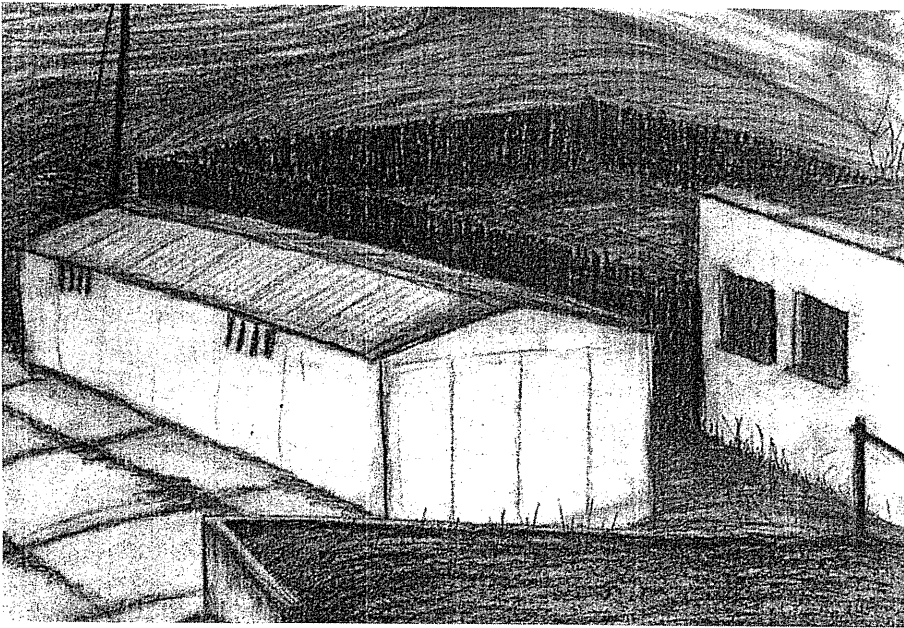
účet někoho jiného). Pokud jde o ty, kteří sní o novém přehrání marxistické desky, tentokrát nahrané digitálně a zbavené komunistických škrábaců, bylo by jim záhodno poradit, aby si raději dříve než později položili otázku, co vlastně na všezahrnujících „systémech“ myšlení nevyhnutelně vede k tomu, že se z nich stávají všezahrnující „systémy“ vlády. O tom, jak jsme viděli, se mohou s velkým užitekem poučit u Leszka Kołakowského. Ale historie nám říká, že není nic tak mocného jako představa, k níž uzrál čas.

Poznámky:

1. „On Exile, Philosophy & Tottering Insecurely on the Edge of an Unknown Abyss“, rozhovor Leszka Kołakowského a Dannyho Postela, *Daedalus*, léto 2005, s. 82.
2. *Glowne Nurty Marksizmu*, Paris 1976; *Main Currents of Marxism*, Oxford 1978; *Main Currents of Marxism: The Founders, the Golden Age, the Breakdown*, přel. P. S. Falla, New York 2005.
3. Viz např. jeho *Chrétiens sans église: la conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle*, Paris 1969; *God Owes Us Nothing. A Brief Remark on Pascal's Religion and on the Spirit of Jansenism*, Chicago 1995; a eseje sebrané v knize *My Correct Views on Everything* (ed. Z. Janowski, South Bend, IN 2005), zejména „The Devil in History“ a „Concern with God in an Apparently Godless Era“.
4. A. Walicki: *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. The Rise and Fall of the Communist Utopia*, Stanford 1995, s. vii. O své vlastní cestě od dogmatické ortodoxie k skeptické opozici Kołakowski řekl: „Pravda, když mi bylo dvacet, byl jsem téměř vševědoucí (i když ne zcela), ale jak víte, čím jsou lidé starší, tím jsou hloupější. Když mi bylo osmadvacet, byl jsem už vševědoucí daleko méně a ještě méně toho vím dnes“. Viz „My Correct Views on Everything. A Rejoinder to E. P. Thompson“, původně v *The Socialist Refister*, 1974; přetištěno v *My Correct Views on Everything*, s. 19.
5. Ze zapomnění byl vyzvednut alespoň Kelles-Krauz knihou T. Snyderse: *Nationalism, Marxism and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz, 1972–1905*, Cambridge, MA 1997.
6. Jinde píše Kołakowski o Lukácsovi – který v roce 1919 sloužil krátce jako kulturní komisař v Maďarské republice rad Bély Kuna a později na Stalinův příkaz odvolal každé zajímavé slovo, které kdy napsal –, že to byl velký talent, který „dal svůj intelekt do služeb tyranu“. V důsledku toho „jeho knihy neinspirovaly žádné zajímavé myšlenky a jsou pokládány za ‚věc minulosti‘ i v Maďarsku, jeho rodné zemi“. Viz „Communism as a Cultural Formation“, *Survey*, roč. 29, č. 2 (léto 1985); přetištěno v *My Correct Views on Everything* jako „Communism as a Cultural Force“, s. 81.
7. Viz „What Is Left of Socialism“, poprvé publikováno jako „Po co nam pojecie sprawiedliwosci społecznej?“ in: *Gazeta Wyborcza*, 6.–8. května 1995; přetištěno v *My Correct Views on Everything*.
8. V *Hlavních proudch* je Marx pevně zasazen do německého filosofického světa, který v jeho duchovním obzoru dominuje. Marx jako sociální teoretik je odbyt jen stručně. Pokud jde o Mar-

Ján Petrovič: Šachta

Ján Petrovič: Uhlík 2

xovy příspěvky k ekonomii – ať už pracovní teorii hodnoty, nebo předpověď zmenšování míry zisku v podmínkách rozvinutého kapitalismu –, nevěnuje jim mnoho trvalejší pozornosti. Uvážíme-li, že Marx sám byl z výsledků svých ekonomických zkoumání nešťastný (což je jeden z důvodů, proč nedokončil *Kapitál*), měli bychom to asi pokládat za štěstí. Prediktivní síla Marxovy ekonomie byla už dlouho a dokonce i na levici zpochybněna – přinejmenším od práce J. A. Schumpetera *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York 1942, česky *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, Brno 2004). O dvacet let později Paul Samuelson blahosklonně připustil, že Karl Marx byl přinejlepším „menším postcardiánem“. Dokonce i pro některé jeho žáky byla Marxova ekonomie pokládána za spornou už za několik let poté, kdy se objevila. V práci *Evolutionary Socialism* (poprvé vyšla v roce 1899) Engelsův přítel Eduard Bernstein přesvědčivě vyvrátil předpověď, že rozpory kapitalistické konkurence povedou k zhoršování situace dělníků a ke krizi, která může být vyřešena pouze revolucí. Nejlepší diskusi v anglickém jazyce na toto téma je stále práce C. E. Schorske: *German Social Democracy, 1905–1917. The Development of the Great Schism* (Cambridge, MA 1955).

9. Kořakowski, „The Devil in History“, *Encounter*, leden 1981; in: *My Correct Views...*, s. 125.

10. Nejlepší jednosvazkovou studii o marxismu, skvěle shrnující ale zahrnující i politiku a sociální historii stejně jako lidi a ideje, zůstává studie George Lichtheima *Marxism. An Historical and Critical Study*, poprvé publikovaná v Londýně v roce 1961. Pokud jde o samotného Marxe, dvěma nejlepšími moderními pojednáními jsou dva velmi rozdílné životopisy ze sedmdesátých let od Davida McLelana (*Karl Marx. His Life and Thought*, 1974) a Jerrolda Scigela (*Marx's Fate. The Shape of a Life*, 1978); daly by se však doplnit pozoruhodným esejem Isaiaha Berlina *Karl Marx. His Life and Environment*, který vyšel poprvé v roce 1939.

11. „The Devil in History“ in: *My Correct Views...*, s. 133. O něco později ve stejném rozhovoru Kořakowski opět zdůrazňuje eschatologickou strukturu politického mesianismu: pád do pekel, absolutní rozluka s minulými hříchy, příchod Nové doby. Avšak při absenci Boha jsou takové věci odsouzeny k logické inkohereci; víra, která chce být poznáním, nefunguje. Viz s. 136–137.
12. Nevěrohodnost takových svědků byla trvalým předmětem západních pokrokových apologetik stalinismu. V podobném duchu snižovali svědectví emigrantů ze sovětského bloku američtí sovětologové – přílišná osobní zkušenost, shodovali se široce, může pokřivit osobní perspektivu a potlačit objektivní analýzu.
13. Kořakowského pohrdání západními levičáky široce sdílají jeho polští kolegové a ostatní „výchoďané“. V roce 1976 básník Antoni Słonimski připomenul, jak Jean-Paul Sartre povzbuzoval před dvaceti lety autory v sovětském bloku, aby neopouštěli socialistický realismus, neboť by to oslabilo „socialistický tábor“ vůči Američanům: „Svoboda pro něj, všechna omezení pro nás!“ Viz „L'Ordre règne à Varsovie“, *Kultura* 3 (1976), s. 26–27, citováno v M. Shore: *Caviar and Ashes. A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*, New Haven 2006, s. 362.
14. Viz M. Merleau-Ponty: *Humanisme et terreur. Essai sur le problème communiste*, Paris 1947. Příkladný popis zakladatelské generace polských komunistických intelektuálů (skupiny mimořádně nadaných umělců a spisovatelů narozených kolem roku 1900, která se jako poslední vzdělávala ve starých mnohojazyčných říších a jako první dospívala v nezávislém Polsku) viz v nedávno publikované odborné elegii o ztraceném světě – M. Shore: *Caviar and Ashes*.
15. R. Aron: „Un philosophe libéral dans l'histoire“ (1973), in: *Essais sur la condition juive contemporaine*, Paris 1989, s. 222. Viz také R.

Aron: *D'une sainte famille à l'autre. Essais sur les marxismes imaginaires*, Paris 1969, s. 11: „Jako přítel z mého mládí jsem nikdy neodděloval filosofii od politiky ani myšlení od odpovědnosti; ale věnoval jsem poněkud více času než oni studiu ekonomie a sociálního mechanismu. V tomto smyslu se domnívám, že jsem byl Marxovi věrnější než oni.“ Plné čtvrtstoletí po jeho smrti Aronovy přednášky o Marxovi na Collège de France rekonstruovali a vydali jeho někdejší žáci a kolegové pod výmluvným titulem *Le Marxisme de Marx*, Paris 2002.

16. G. Konrád – I. Szelényi: *The Intellectuals on the Road to Class Power*, San Diego, CA 1979). Wacław Machajski, polský anarchista z počátku dvacátého století, právě tento aspekt marxismu předvídal ve své kritice implicitních privilegií, které marxistická sociální demokracie přiznává inteligenci. Viz M. Shatz: *Jan Wacław Machajski. A Radical Critic of the Russian Intelligentsia and Socialism*, Pittsburg 1989. Kořakowski pojednává o Machajském krátce v *Hlavních proudech* (posl. ang. vyd. s. 493, 917) a v článku „The Myth of Human Self-Identity“, in: *The Socialist Idea. A Reappraisal*, ed. L. Kořakowski a S. Hampshire, New York 1974, přetištěno v *My Correct Views on Everything*.
17. Seigel, *Marx's Fate*, s. x.
18. Rozumní proponenti globalizace jako Jadish Bhagwati tvrdí, že volný obchod a mezinárodní konkurence přímo nesnižují reálné mzdy dělníků v rozvinutých zemích. Ale tlak na vyšší mzdy neomezuje fakt konkurence per se, ale hrozba ztráty zaměstnání či přesunu továrny na jiné místo – a to platí se stejným účinkem pro odborové „porýnské“ ekonomiky jako Německo i pro daleko konkurenčnější společnosti jako USA. Ale i Bhagwati připouští, že v pokročilých zemích dochází k stálému snižování reálných mezd, i když v jeho optimistickém pojetí pomáhá globalizace tento proces poněkud zpomalit. Viz J. Bhagwati: *In Defense of Globalization*, Oxford 2004, s. 123–124. Viz také poznámky Paula Donovana, ekonomu UBS, citované ve *Financial Times*, 5. červen 2006, s. 1: „Trh práce v USA se může zužovat, ale stále existuje bohatá podpora dělníků celého světa, a to může stanovit strop toho, co mohou požadovat domácí dělníci.“
19. Citováno v S. S. Prawer: *Karl Marx and World Literature*, Oxford 1976, s. 151.
20. J. Attali: *Karl Marx ou l'esprit du monde*, Paris 2005.
21. Marx obdržel 28 procent odevzdaných hlasů, více než Sókratés, Platón, Aristotelés, Tomáš Akvinský a Kant dohromady. Druhý by David Hume s 13 procenty.

The New York Review of Books, 21. září 2006, přeložil Jiří Ogrocký.

Tony Judt je ředitelem Remarquova institutu na Newyorské univerzitě. Zabývá se historickým a sociálněvědním studiem Evropy a euro-amerických vztahů.